

GRZEGORZ SKĄPSKI

Z DZIEJÓW PIENIĄDZA KOŚCIUSZKOWSKIEGO

1. Wprowadzenie

W ostatnich latach w widoczny sposób wzrosło zainteresowanie pieniądzem kościuszkowskim. Brak rzetelnego i kompleksowego zarazem opracowania dla tego okresu jest dziś bardzo dotkliwy. Nieliczne monografie, które podejmują próbę jego omówienia, robią to bardzo pobieżnie, kładąc nacisk na pieniądz papierowy. Przykładem takiego traktowania pieniądza kościuszkowskiego jest praca Jana Andrzeja Szwa-grzyka, w której autor poświęca monetom niewiele miejsca, praktycznie je tylko wymieniając¹. Podobnie wygląda sytuacja w pracy Władysława Terleckiego poświęconej mennicy warszawskiej². Nieco lepiej jest w artykule Mieczysława Kurnatowskiego *Przyczynki do historii medali i monet polskich bitych za panowania Stanisława Augusta*³ zamieszczonym w *Zapiskach Numizmatycznych*, gdzie znajdujemy więcej informacji o pieniądzu metalowym. Niestety praca ta nie jest wolna od tak rażących błędów, jak mylenie Rady Zastępczej Tymczasowej z Radą Nieustającą. Niemniej jest to jedyna, jak się wydaje, praca dająca przynajmniej minimum wiedzy o mennictwie tego okresu. W tej sytuacji chciałbym dorzucić nieco informacji na temat pieniądza w powstaniu kościuszkowskim.

2. Pieniądz metalowy

Powstanie 1794 r. zastało Rzeczpospolitą na progu bankructwa. Kraj rozdarty walkami różnych frakcji politycznych, leczący rany po konfederacji barskiej i niemalże rabunkowej gospodarce finansowej konfederacji targowickiej, walczący z zalewem niskowartościowego pieniądza i wywozem lepszego pieniądza polskiego, znajdował się w bardzo trudnej sytuacji finansowej. Na to wszystko nałożyła się wojna pol-

¹ J. A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.*, Wrocław 1990, s. 249–252.

² W. Terlecki, *Mennica warszawska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 62–66.

³ M. Kurnatowski, *Przyczynki do historii medali i monet polskich bitych za panowania Stanisława Augusta*, *Zapiski Numizmatyczne*, nr 17/1888 (reprint 1993), s. 292–298.

sko-rosyjska w 1792 r. oraz bankructwo sześciu największych banków Rzeczypospolitej: Potockiego, Teppera, Kabryta, Szultza, Łyszkiewicza i Heislera.

W takiej oto sytuacji dochodzi 24 marca 1794 r. do wybuchu powstania w Krakowie. Powstania, które wybuchło przedwcześnie i bez pieniędzy niezbędnych do kontynuowania walki — na zakup broni i amunicji, żołądka dla wojska czy furaz dla koni. Nic zatem dziwnego, że w tych okolicznościach już pierwszego dnia ogłoszono pobór podatków. Podstawą były podatki z okresu Sejmu Czteroletniego. Pieniądże zdobywano zresztą i w inny sposób, np. brygada Madalińskiego zabrała z pruskich kas solnych 53 539 złp. Wkrótce po tych wydarzeniach wypadki potoczyły się w iście ekspresowym tempie. W dniu 4 kwietnia ma miejsce zwycięska bitwa pod Raclawicami, a 17 kwietnia dochodzi do walk w Warszawie. W dniu 24 kwietnia powstańcy opanowują Wilno.

W chwili wybuchu walk w stolicy w Kasie Generalnej znajdowało się 777 397 złp., a w zdobytej przez powstańców kasie Ambasady Rosyjskiej 95 000 czerwonych złotych⁴. Była to dość znaczna kwota, jednak jak na potrzeby rozszerzającego się powstania stanowiła ona zaledwie kroplę w morzu potrzeb. Wkrótce po opanowaniu Warszawy, bo już 19 kwietnia, zostaje utworzony pierwszy powstańczy rząd — Rada Zastępcza Tymczasowa Księstwa Mazowieckiego. Dzieliła się ona na cztery Wydziały: Dyplomatyczny, Policji, Wojskowy i Skarbu. W skład Wydziału Skarbu wchodził: Andrzej Ciemniowski, Franciszek Gautier, Jan Kiliński, Stanisława Rafałowicz, Szymon Szydłowiecki oraz Ignacy Zajączek⁵. Do kompetencji Wydziału Skarbu należały: dozór całości i wydatkowanie dobrowolnych ofiar obywatelskich, sekwestr przychodów, dozór kasy narodowej⁶.

W dniu 22 kwietnia odbyła się sesja Rady Zastępczej Tymczasowej poświęcona finansom powstania. Do najważniejszych spraw omawianych wówczas należały dwie kwestie: zdobycie gotówki oraz pozyskanie srebra dla mennicy warszawskiej. W wyniku podjętych decyzji i licząc jednocześnie na ofiarność społeczeństwa, postanowiono wydać *Odezwę do ludu względem znoszenia sreber zdobytych do mennicy końcem przemiany na gotowiznę*⁷. Jednocześnie wyznaczono pięcioosobową deputację do pracy przy odbiorze srebra. Przyjmowaniem kruszcu miało zajmować się trzech ludzi: Baudan, Schiler, Stenecki. Na kasjera wyznaczono rotmistrza Wierzbickiego, a nadzór nad całością powierzono członkowi Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego — Bilskiemu⁸. Odbiór srebra miał być dokonywany w kantorze mennicy warszawskiej codziennie w godzinach od 9 do 12 oraz od 15 do 17. Wtedy też zapadły wstępne decyzje dotyczące kolejnego poboru. Ostateczną decyzję miano jednak podjąć kilka dni później. Zdecydowano się również zwrócić o udzielenie pożyczki do warszawskich bankierów: Klemensa Berneaux, Paschalisa, Andrzeja Pothsa oraz Jana Meisnera. O podjętych postanowieniach prezydent Warszawy Ignacy Zakrzewski w swym liście do Naczelnika z 24 kwietnia pisał m.in. „*Uchwalają się pobory tymczasowe, które spodziewamy się, że 2 miliony w tym mieście przeniosą. Także provisorie i praeliminarie zaleciliśmy gorliwym bankierom*

⁴ R. Rybarski, *Skarbowość w Polsce w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 395.

⁵ Sz. Askenazy, W. Dzwonkowski, *Akty powstania Kościuszki*, t. 1, Kraków 1918, s. 12.

⁶ L. Żytkiewicz, *Stosunki skarbowe W. Księstwa Litewskiego w dobie Insur. Kościuszkowskiej*, Ateneum Wileńskie, R. 10, 1935, s. 106/107.

⁷ Askenazy, Dzwonkowski, o.c., t. 1, s. 22.

⁸ Tamże, s. 29.

miejscowym, ażeby tentowali prywatnej pożyczki”⁹. Gorliwość bankierów chyba nie była aż tak wielka, jak sądzono w Wydziale Skarbowym, gdyż pożyczka, na którą tak bardzo liczone, nie doszła do skutku. Zresztą przestała ona być wkrótce tak niezbędna, bowiem kondycja finansowa powstania w krótkim czasie niespodziewanie się polepszyła. Wydarzeniem, które znacznie poprawiło sytuację finansową powstańców, było zdobycie kasy w bitwie pod Nowym Dworem. W kasie znajdować się miało ok. 30 000 dukatów.

W związku z tym, że podczas walk w Warszawie w dniach 17 i 18 kwietnia pałac Krasińskich uległ częściowemu zniszczeniu, w dniu 24 kwietnia zapadła decyzja o przeniesieniu Kasy Generalnej do Zamku Królewskiego¹⁰. Wprawdzie pieniądze ocalały, ale pałac nie spełniał już wymogów bezpieczeństwa. Warto przy tym zaznaczyć, że morale społeczeństwa i jego zaufanie do władz powstańczych były tak wielkie, że gdy podczas walk w ręce ludności wpadła kasa tepperowska, zwrócono wszystkie pieniądze z wyjątkiem jednego dukata. Podjęte kroki sprawiły, że jeszcze tego samego dnia zapadła uchwała o samorozwiązaniu Komisji Menniczej.

W dniu 25 kwietnia Tymczasowa Rada Zastępcza poleca Wydziałowi Skarbu przejrzeć księgi ofiar zadeklarowanych podczas ostatniego sejmiku i wyegzekwować je od osób, które ich jeszcze nie złożyły. Dwa dni później, 27 kwietnia, dokonano ostatnich obliczeń i zdecydowano o poborze podatków. W tym okresie podjęto decyzję o biciu monet nowym stemplem. Rada, zdając sobie sprawę jak ważna to sprawa, zwróciła się do Naczelnika o instrukcje. Prezydent Zakrzewski w swym liście z dnia 27 kwietnia pisał do Naczelnika „*Układ poboru już stanął, którego excerpt przyłącza [się], a według którego kalkulatorowie do 5 milionów obiecują dochodu...*”, a nieco dalej zapytywał „*względem otrzymania lub odmiany stęplów czekam dyspozycji J.W.W.P Dobrodzieja*”¹¹.

W dniu 28 kwietnia dochodzi do uchwalenia poboru. W wyniku znacznej ofiarności społeczeństwa zdecydowano się przydzielić 1 maja do pomocy przy odbiorze sreber konsyliarza Rady Stanisława Ledóchowskiego. Spowodowane to było napływem oprócz sreber także innych cennych przedmiotów, jak np. brylantów, diamentów, złotych tabakier, zegarków itp. Dwa dni później, 3 maja, doszło do spotkania prezydenta Ignacego Zakrzewskiego z dyrektorem mennicy Aleksandrem Unrugiem w sprawie bicia monet. Unrug zapewnił prezydenta, że jest w stanie wybić tygodniowo drobnej monety na 100 000 złp., a w dwuzłotówkach na 140 000–160 000, a nawet 200 000 złp.

W tym samym dniu Kościuszko, po przeniesieniu obozu do Wiślicy, odpowiadając niejako na zapytanie Zakrzewskiego, wydał rozporządzenie o utworzeniu zarządu mennicy, w którym pisał:

Dla zapobieżenia uszczerbkom Rzeczypospolitej w ofiarach składanych przez licznych obywateli polecam:

1. *Utworzyć zarząd mennicy, który składać się będzie z trzech osób wybranych między członkami Komisji Policji, posiadających dostateczną kaucję i odpowiedzialnych osobami swemi i mieniem. Po zupełnym przeto usunięciu p. Unruga, dyrekcja mennicy powierzoną będzie dyrektorowi.*
2. *Dla zapobieżenia wychodzenia brzęczącej monety za granicę polecam zniżyć jej stopę.*
3. *Polecam bić tylko monetę wartości jednego złotego, pół złotego i grosze; inne wyższej wartości mają być bite tylko małej ilości, aby zostały jako pamiątka.*

⁹ W. D z w o n k o w s k i, *Przyjaciel ludzkości. Warszawa wiosną 1794. Listy prez. Zakrzewskiego do Kościuszki*, Warszawa 1912, s. 22.

¹⁰ A s k e n a z y, D z w o n k o w s k i, o.c., t. 1, s. 29.

¹¹ D z w o n k o w s k i, o.c., s. 26.

4. *Stempel zawierać będzie po jednej stronie zwykły herb Rzeczypospolitej z wyrażeniem wartości monety, po drugiej następujące wyrazy: Wolność, Całość, Niepodległość Rzeczypospolitej 1794*¹².

Wyżej przytoczony dokument był zapowiedzią reformy monetarnej. Zawarte w nim dyspozycje znalazły swe odzwierciedlenie na sesji Rady Zastępczej Tymczasowej dnia 8 maja. Zdecydowano wówczas, że „każda grzywna feynzylybru¹³ wagi kolońskiej po złotych polskich 82 ¹/₂, za srebro do Mennicy przynoszone wyplaconą być powinna”. Nakazano również, aby wszystkie Deputacje odbierały srebro i złoto. Miało ono być dostarczane w każdą środę i sobotę do Deputacji Menniczej¹⁴.

Dwa dni później, tj. 10 maja, zapada decyzja o powołaniu Dyrekcji Menniczej, w skład której mają wchodzić: Antoni Chevalier, Jan Nieborowski, Jan Antoni Noffok¹⁵. Celem działań mającej powstać Dyrekcji był zarząd mennicą i dbanie o zaopatrzenie w kruszec, a zatem jej faktyczna kontrola przez powstańców. Następnym krokiem miało być formalne już pozbawienie monarchy wpływu na mennicę i odebranie mu przywileju bicia monet. Realizując powyższy zamiar, wysłano do króla 12 maja delegację, w skład której wchodził: August Deboli, Michał ks. Radziwiłł, Franciszek Wasilewski. Poinformowali oni króla o zamiarze usunięcia portretu monarchy z monety oraz zamierzonej zmianie na stanowisku dyrektora mennicy królewskiej. Jednocześnie zwrócili się oni z żądaniem udostępnienia zapasów srebra i narzędzi mennicznych, zaznaczając przy tym, że prywatna własność Stanisława Augusta zostanie mu zwrócona. W tej sytuacji król stwierdził, iż nie może być obojętny na poczynania powstańców i swojego przyzwolenia dać na to nie może. Przypomniał on również, że mennica jest jego własnością i w wypadku, gdyby doszło do zmiany zarządu wbrew jego woli, zażąda zwrotu poniesionych kosztów w wysokości 12 000 dukatów, tj. 10 000 za mennicę i 2000 za zgromadzone zapasy srebra. Jednocześnie zdając sobie sprawę, że nie ma większego wpływu na zaistniałą sytuację, wyznaczył na swoich przedstawicieli do prowadzenia rozmów Aleksandra Unruga oraz Onufrego Kickiego. Mieli oni wynegocjować korzystne dla władcy warunki przekazania mennicy¹⁶. W dniu 13 maja w imieniu Rady mennicę odebrali Franciszek Gautier i Jan Nieborowski. W trakcie dalszych pertraktacji oraz w wyniku przeprowadzonego remanentu zdecydowano się wypłacić Stanisławowi Augustowi 356 916 złotych i 10 groszy. Kwota ta miała być wypłacana w ratach po 50 000 złotych z zastrzeżeniem, że za czerwiec dostanie 6916 złotych i 10 groszy.

Inną, bardzo ważną decyzją, która zapadła w tym dniu było wyznaczenie „Deputacji do uformowania projektu względem cyrkulacji pieniędzy”. Projekt ten mieli opracowywać: Klemens Berneaux, Piotr Blank, Ksawery Działyński, Antoni Dźieduszycki, Filip Garlicki, Jędrzej Kapostas, Karol Kortum, Jan Meisner, Tadeusz Mostowski, Jan Nieborowski, Jerzy Pothas, Strasser, Ignacy Zajączek¹⁷. Prawdopodobnie w tym czasie powstały trzy monety próbne, z których dwie nosiły na awersie napis w otoku EX MARCA PURA COLON i herb zwyczajny Rzeczypospolitej. Natomiast na rewersie widniał napis WOLNOŚĆ CAŁOŚĆ NIEPODLEGŁOŚĆ RZPTEY 1794¹⁸. Trzecia

¹² L. N a b i e l a k, *Tadeusz Kościuszko Jego Odezwy i Raporta, Utworzenie Zarządu Mennicy*, t. 5 [b.d.], s. 26.

¹³ Fejnzylybr — z czystego srebra.

¹⁴ A s k e n a z y, D z w o n k o w s k i, *o.c.*, t. 1, s. 125.

¹⁵ Tamże, s. 135.

¹⁶ K u r n a t o w s k i, *o.c.*, s. 294.

¹⁷ A s k e n a z y, D z w o n k o w s k i, *o.c.*, t. 1, s. 142.

¹⁸ Zapiski Numizmatyczne (reprint 1993), tabl. XXI, nr 285–286.

moneta na awersie miała tylko portret Tadeusza Kościuszki, a na rewersie napis w otoku I. GROSSVS REG. POL. M:D:L.¹⁹

Dwa dni później, 15 maja, dotychczasowy dyrektor mennicy warszawskiej Aleksander Unrug składa dymisję. Fakt ten oznaczał całkowite podporządkowanie mennicy władzom powstańczym. Wkrótce po złożeniu dymisji, 18 maja, zostają aresztowani pod zarzutem zdrady Aleksander Unrug oraz rezydent Księstwa Kurlandzkiego i dyrektor generalny poczt Ernest Sartorius de Schwarzenfeld²⁰. Na miejsce aresztowanego dyrektora mennicy powołano Jana Antoniego Noffoka. Sprawa ta była zresztą mocno naciągana. Głównym zarzutem była znajomość oskarżonych z dyplomatą rosyjskim Otto Magnusem Stackelbergiem, którego nie było jednak w Warszawie od 2 lat. Aresztowania doprowadziły do interwencji ambasadora austriackiego Benedykta de Caché²¹. Pretekstem do interwencji było aresztowanie rezydenta Księstwa Kurlandzkiego, który formalnie był członkiem korpusu dyplomatycznego. Dało to również okazję do działań na rzecz dyrektora mennicy. W trakcie prowadzonego śledztwa nie tylko nie udowodniono im winy, ale jak w przypadku Unruga, zalecono go zwolnić.

Wkrótce po tych wydarzeniach, 23 maja, dochodzi do utworzenia Rady Menniczej w składzie: Jan Antoni Nieborowski, Jan Noffok oraz dotychczasowy probierz Antoni Schroeder. Przewodniczącym Rady został nowo powołany dyrektor mennicy Jan Noffok²². Jak można wnioskować z nazwy, miała ona przejąć zadania dotychczasowej Komisji Menniczej. Jej szczególną bolączką była kwestia zaopatrzenia mennicy.

Kilka dni później, 28 maja 1794 r., zostaje rozwiązana Rada Zastępcza Tymczasowa, a na jej miejsce powołana Rada Najwyższa Narodowa. Dzieliła się ona na 8 Wydziałów: Bezpieczeństwa, Interesów Zagranicznych, Porządku Publicznego (tj. poczty i komunikacji), Potrzeb Wojskowych, Skarbu, Sprawiedliwości, Żywności oraz Instrukcji Narodowej (tj. oświaty i propagandy). Do kompetencji Wydziału Skarbu należały: dozór i zużycie dobrowolnych ofiar, sekwestr dóbr zdrajców ojczyzny i zarządzanie tymi dobrami, administracja dóbr narodowych i wszelkich dochodów, administracja papierów narodowych o ile zostaną ustanowione, sprawy pożyczki i procentów od niej, zarząd mennicą²³. Na czele wydziału stanął ksiądz Hugo Kołłątaj. Zaliczenie do kompetencji Wydziału Skarbu administracji pieniądzem papierowym dowodzi, iż poważnie liczone się wówczas z koniecznością utworzenia takiego pieniądza²⁴.

Wkrótce po powołaniu Wydziału Skarbu RNN zaczęto czynić przygotowania do wprowadzenia pieniądza papierowego. Poczynania te były związane z planowaną ofensywą wojsk powstańczych i związaną z tym znaczną rozbudową armii. Na to wszystko potrzebne były olbrzymie środki finansowe. Pieniądz kruszcowy był potrzebny do zakupu żywności, której zaczynało brakować. Sytuacja ta pogarszała się z dnia na dzień. Nic

¹⁹ Cz. Kamiński, E. Kopicki, *Katalog monet polskich 1764–1784*, Warszawa 1976, s. 90.

²⁰ B. de Caché, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posła austriackiego w Warszawie. Listy B. de Caché do Ministra Spraw Zagranicznych J. A. Thuguta w Wiedniu*, List z 21 maja 1794, Warszawa 1985, s. 120–121, nr 1106.

²¹ Tamże.

²² Terlecki, *o.c.*, s. 63. Wprawdzie Kurnatowski w swoim artykule na s. 296 twierdzi, że Dyrekcja Mennicza została tego dnia uzupełniona przez Nieborowskiego, Chevaliera i Schroedera, lecz zachodzi tu jakieś nieporozumienie. Jak już wspomniałem, Dyrekcja Mennicza została powołana 10 maja, a w skład jej weszli m.in. Nieborowski i Chevalier, a zatem nie mogli oni zostać dokooptowani 23 maja.

²³ Rybarski, *o.c.*, s. 386.

²⁴ Wcześniejsze wzmianki z 10 i 22 maja również nie wykluczały takiej możliwości.

zatem dziwnego, że 1 czerwca Kościuszek zniecierpliwiony brakiem postępów we wprowadzaniu pieniądza papierowego zalecił Radzie „*przyśpieszenie monety papierowej a zachowanie złotej i srebrnej na użycie tam, gdzie papierowej użyć nie można*”. Ze swej strony Rada Najwyższa Narodowa na prośbę Wydziału Skarbu z 3 czerwca, pragnąc zarazem zwiększyć możliwości produkcyjne mennicy, zdecydowała uwolnić od wart pracowników mennicy.

W tej sytuacji postanowiono ostatecznie uregulować sprawy finansowe, przeprowadzając reformę monetarną. W trakcie przygotowywania nowych dokumentów za podstawę przyjęto projekty składane jeszcze przed powstaniem. Wkrótce też, 13 czerwca, wydano kolejną ordynację menniczą. Uniwersałem tym wprowadzono nowy kurs monet 84½ złp. z grzywny kolońskiej. Miano bić tylko pięć gatunków monet o nominalach: 6 złotych, 2 złote, 1 złoty, 10 groszy oraz 6 groszy. Ordynacja ta nie wspomina już o tym, że nowy pieniądz ma być bity z napisem Wolność Całość Niepodległość. Cóż zatem się zmieniło? Otóż powstańcy w swoim czasie próbowali dostać pożyczkę zagraniczną. Nie mogli sobie więc pozwolić na złą opinię za granicą. Już 12 maja Zakrzewski prosił Naczelnika, aby na nowych monetach został zachowany herb królewski, a usunięty tylko portret króla. Miało to wykazać zagranicy, że powstanie nie jest wymierzone przeciw królowi i nie zamierza ograniczać jego praw. Tym bardziej, że zagranica była szczególnie wyczulona po rewolucji francuskiej na wszelkie ograniczenia władzy królewskiej. Zakrzewskiego niepokoiły również protesty ambasadorów. Drugą przyczyną był zapewne brak czasu na wykonanie kolejnych prób, stempli, jak i znaczny niedobór monet w obiegu, który zmusił władze do bicia monet według wypróbowanego już wzorca. Nie można również lekceważyć znacznej ofiarności monarchy, która mogła mieć jakiś wpływ na zmianę decyzji.

Pojawienie się na terenach objętych powstaniem talarów albertyńskich doprowadziło do wydania 25 czerwca przez wydział skarbowy *Obwieszczenia względem Talarów Albertyńskich Holenderskich obrączkowych*²⁵. Ich kurs określono na 8½ złotego.

Opierając się na uchwale Rady Zastępczej Tymczasowej z 10 maja, Wydział Skarbu wydał 27 czerwca rezolucję dotyczącą ustanowienia Dyrekcji Menniczej. Została ona powołana do życia 1 lipca 1794 roku. W jej skład wchodził: Antoni Chevalier, Jan Noffok, Józef Nieborowski oraz czwarta, nie zidentyfikowana osoba²⁶.

Z zachowanych szczątków dziennika Dyrekcji Menniczej dowiadujemy się, że na pierwszej sesji obecni byli Chevalier, Noffok, Nieborowski oraz zaproszony na posiedzenie administrator mennicy Schröder. Po zapoznaniu się z obowiązkami Dyrekcji postanowiono, aby Schröder, kontroler Fryze, probierze Stockman i Bieńkowski, medalier Rogulski, grawer Reichel, adiutant kasowy Grano (Grune?) oraz murgrabia Klicki złożyli następnego dnia przysięgę. Jak z powyższego widać, zmieniony został częściowo skład pracowników mennicy przez zatrudnienie nowych osób, dokonano też pewnych przesunięć na stanowiskach. Ponadto zobowiązano Jana Noffoka do spisania stanu kasy²⁷.

Na sesji z dnia 2 lipca oprócz wysłuchania przysięgi podjęto kolejne decyzje personalne. Opierając się na rezolucji Rady Najwyższej Narodowej z dnia 25 czerwca, delegowano A. Chevaliera do odebrania od niejakiego Wosidko i Azielenickiego srebra dla

²⁵ Kraków, Muzeum Narodowe, Zbiory Czartoryskich (BCzart.), rks 967, *Obwieszczenie względem Talarów Albertyńskich Holenderskich obrączkowych*, [w:] Akta do Insurekcji 1794. Varia, s. 364.

²⁶ Czwartą osobą przypuszczalnie mógł być Jan Nieborowski; Por. Kraków, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (BPAN), rks 2642.

²⁷ Tamże.

mennicy. Zobowiązano również administratora mennicy do przejrzania archiwum i zrobienia stosownych notatek²⁸. Następnego dnia Dyrekcja Mennicza z powodu nadmiaru srebra wpadła w popłoch. Kruszcza było tak dużo, że mennica nie mogła nadążyć z jego przerabianiem na monety. Obawiano się przy tym, iż jeżeli kruszec dłużej będzie zalegać, przestanie w końcu napływać²⁹. Niemniej 8 lipca podjęto decyzję o zwiększeniu ilości ludzi do odbioru srebra.

Pewien niepokój do działalności mennicy w okresie, kiedy pracowała ona na maksymalnych obrotach, wniosło aresztowanie medaliera Rogulskiego. W sprawie tej Dyrekcja Mennicza 7 lipca wystosowała odpowiednią notę do Wydziału Bezpieczeństwa. W wyniku tej interwencji postanowiono przenieść medaliera do Pałacu Mennicznego, gdzie miał mieszkanie. Decyzja ta była podyktowana koniecznością wykonania przez niego stempli do bicia złotych monet, a jej wykonanie zlecono następnego dnia Deputacji Dozorczej. Ta z kolei zwróciła się do Dyrekcji Mennicznej o przygotowanie odpowiedniego lokum, grożąc przy tym, że jeżeli nie sprostą wymaganiom, Rogulski nie zostanie przeniesiony. Sprawa aresztowania medaliera wydaje się w świetle znanych dokumentów nieco dziwna. Wszystko wskazuje na to, że obawiano się, aby stemple do bicia złotych monet, które miał wykonać, nie zostały przez niego wywiezione³⁰.

Ustawiczny brak pieniędzy oraz odpływ i tezauryzacja pieniądza kruszcowego z terenu objętego powstaniem zmusiły władze powstańcze do rekwizycji przedmiotów ze srebra i złota spoza terenu Warszawy. I tak 25 lipca podjęto uchwałę zalecającą Wydziałowi Skarbu odebranie srebra i złota z kościołów lubelskich³¹. Rekwizycje, które miały miejsce w terenie, nie były przeprowadzane chyba zbyt ochoczo. Świadczy o tym fakt ponowienia rekwizycji 30 lipca, więc już po 5 dniach³². Wpływ na to miał zapewne brak wiary w powodzenie insurekcji.

Bardzo ciekawym, a w pewnym sensie i wyjątkowym dokumentem, jest *Stan Kasy Mennicznej. Tabella*. Na jego podstawie możemy stwierdzić, że w dniu 1 października w kasie mennicy było 154 200 złotych, 2 grosze i 30 szelągów. Ważniejszy jednak, jak się wydaje, jest wykaz strat, jakie poniosły kościoły warszawskie w okresie od 12 września do 1 października, zaopatrując mennicę³³.

Wydatki tych parafii bynajmniej się nie skończyły. Jak wynika z nie datowanego wykazu pochodzącego prawdopodobnie z późniejszego okresu, po wyjęciu kamieni z monstrancji, na polecenie kolegiaty warszawskiej do mennicy przekazano z kościoła Karmelitów na Lesznie srebro o wadze nieco ponad 130 grzywien, z kościoła Św. Trójcy 67 grzywien srebra, Bonifratrów 50 grzywien, Św. Krzyża Gwardyjskiego 16 sztuk srebra czterołutowego, a z kościoła OO. Reformatorów 29 sztuk srebra nieznannej próby.

Dość znaczne sumy podczas powstania kościuszkowskiego zostały przekazane również przez króla. Złożył on w ofierze, zdaniem Kurnatowskiego, 48 444 złp., dwie wazy i pewną ilość medali. Kazał również przetopić część sreber stołowych wartości 192 006 złp.³⁴ Jednak, jak można sądzić z odnalezionego sprawozdania, nie było to jedyne po-

²⁸ Kraków, BPAN, rks 2642, *Stan Kasy Mennicznej. Tabella, Materiały odnoszące...*, k. 6.

²⁹ Tamże.

³⁰ Ossolineum, rks 9780/III, *Protokół rekwizycji, zaleceń i rezolucji Wydziału Bezpieczeństwa w Radzie Najwyższej Narodowej pod prezydencją Michała Kochanowskiego [...] 30 maja 1794 r[oku] zaczęty*, k. 55–57.

³¹ A s k e n a z y, D z w o n k o w s k i, o.c., t. 2, s. 2.

³² Tamże, s. 17.

³³ Kraków, BCzart, rks 2642, *Stan Kasy Mennicznej, Tabella*, k. 6.

³⁴ K u r n a t o w s k i, o.c., s. 298.

święcenie króla. Fundusz królewski, według nie datowanej informacji dla Wydziału Skarbu, wynosił 338 264 złote, 23 grosze i 1 szeląg. Było to zatem znacznie więcej niż dotąd sądzono. Z Kasy Generalnej przekazano 75 000 złotych. Ponadto z innych źródeł napływało złoto i srebro o wartości 1 561 373 złotych oraz 55 groszy.

Nazwa kościoła	Oddane srebra	Grzywien	Łutów
Św. Krzyża Gwardyjskiego ³⁵	2 kielichy i 2 patyny ³⁶	3	7
OO. Reformatów	2 kielichy i 1 patyna	3	3
Augustynów	2 kielichy	3	4
Św. Trójcy	1 patyna		3
Karmelitów Bosych	1 patyna		5
Panny Maryi	1 patyna		11

Wykaz ofiary kościołów warszawskich od 12.09. do 01.10.1794 na potrzeby Insurekcji

Pisząc o pieniądzu powstańczym, nie można nie wspomnieć o udziale Wielkiego Księstwa Litewskiego w insurekcji i roli, jaką odegrało w zaopatrywaniu mennicy w srebro. O jego udziale w finansowaniu powstania kościuszkowskiego świadczą nieliczne zachowane do dzisiejszych czasów dokumenty. Wkrótce po zajęciu Wilna i Grodna powstawać zaczynają Komisje Porządkowe. W dniu 20 maja Deputacja Skarbowa Komisji Porządkowej Grodzieńskiej wydała *Odezwę do Obywateli o pożyczanie pieniędzy*. W dokumencie tym, podkreślając znaczenie insurekcji, zwrócono się z prośbą o pożyczanie pieniędzy na procent. Ponadto Deputacja Skarbowa przyjmować miała srebra, które po określeniu próby miały zostać przetopione³⁷. Jak się wydaje, nie było większych kłopotów z pożyczaniem pieniędzy czy też przekazywaniem sreber. Pojawiły się natomiast problemy, gdzie należy je dostarczyć. Kwestia ta została uregulowana dopiero osobną odezwą z 28 maja i miała być kilkakrotnie odczytana w kościołach z ambon.

Coraz trudniejsza sytuacja finansowa i militarna doprowadziła do wydania 24 września przez wydział skarbowy Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego zalecenia dla Komisji Porządkowych. W dokumencie tym czytamy, iż zgodnie z rezolucją Rady Najwyższej Narodowej z 21 września Deputacja zwraca się do obywateli w sprawie składania depozytów oraz uchwalonej pożyczki wojennej. Ewentualne środki finansowe czy też srebro składać można było również u dozorców, którzy byli zobowiązani przekazać je do odpowiednich komisji. Jeżeli ktoś nie był skłonny do udzielenia pożyczki, mógł wspomóc powstanie, biorąc w zamian bilety skarbowe³⁸.

3. Pieniądz papierowy

Zdając sobie sprawę z trudnej sytuacji finansowej i pragnąc przy tym jak najszybciej zrealizować zalecenia Tadeusza Kościuszki dotyczące pieniądza papierowego, Ra-

³⁵ W lipcu kościół ten przekazał srebra o wadze 8 grzywien.

³⁶ Chodzi zapewne o patenę.

³⁷ Kórnik, BPAN, *Odezwa do Obywateli o pożyczanie pieniędzy* [w:] Uniwersały i rozporządzenia z czasów Insurekcji Kościuszkowskiej 1794 roku, sygn. druku 35258.

³⁸ Kórnik, BPAN, *Zalecenie Kommissyom Porządkowym względem przyjmowania Depozytów i Pożyczek Obywatelskich*, [w:] Uniwersały i rozporządzenia..., sygn. druku 35387.

da Najwyższa Narodowa wydaje 8 czerwca 1794 r. *Ustanowienie Dyrekcji do biletów krajowych, tej obowiązki, walor biletów na falszerzów i nominację do dyrekcji osób przepisujące*³⁹. W tym samym dniu został opublikowany w Gazecie Warszawskiej drugi dokument o podobnej treści pod nazwą *Ustanowienie biletów Skarbowych*. W skład nowo powołanej Dyrekcji Biletów Skarbowych wchodził: Ksawery Działyński, Antoni Dzieduszycki, Filip Garlicki, Jędrzej Kapostas, Jakub Küssel. Celem powołania tejże Dyrekcji było emitowanie biletów skarbowych, które winny mieć kurs taki jak pieniąż kruszcowy, tj. 84 i $\frac{1}{2}$ z grzywny kolońskiej. Miały one mieć zabezpieczenie na dobrach narodowych, które miały być wykupywane co roku za 10 000 000 złp. Przewidywano również 5% bonifikatę przy wykupie dóbr narodowych. Biletami tymi miano płacić po połowie, tj. 50% w biletach i 50% w monecie. Pieniądze te miały być drukowane w dzierzawionej przez władze drukarni Jana Abrahama Wilinga. Planowana emisja miała wynosić 60 000 000 złp.⁴⁰ Poważnym niedociągnięciem tej uchwały był fakt, że nie przewidywała ona pełnej wymiany na kruszec, ustalając przy tym kurs przymusowy. Nie można też nimi było spłacać długów sprzed 8 czerwca. Bilety te były więc bardziej zbliżone charakterem do obligacji niż do pieniądza obiegowego. Uchwała ta weszła w życie ze znacznym opóźnieniem. Przyczyną tego stanu rzeczy było niewydrukowanie pieniędzy na czas.

Kolejnym dokumentem mającym zreformować system monetarny była uchwała z 14 czerwca ustanawiająca zaręczenia skarbowe. Miały one zastąpić nadal brakujące bilety skarbowe jak i pieniąż kruszcowy. Zaręczenia mogły być wydawane na sumę 3000 złp., a kurs ich powinien być równy monecie⁴¹. Z wydanej następnego dnia przez Radę Najwyższą Narodową instrukcji dla Wydziałów: Skarbowego, Żywności oraz Potrzeb Wojskowych dowiadujemy się, że „*I mo. Rada wydawać będzie Wydziałom asygnacje numerowane, na summy ryczałtowe z wyszczególnieniem, ile tej summy w gotowiznie, a ile w zaręczeniach skar: bydź ma; podług tego opisu. Wydział Skarbowy wyda za kwitami Wydziałowi Żywności w gotowiznie summę 100.000. a za rekwizycjami*⁴² tegoż wydziału w Zaręczeniach Skarbowych summę 400,000 Złt:

*2 do taką asygnacją odebrawszy Wydział Skarbowy, będzie szczególnie na nią summy wydawał, do Kasy Wydziału Żywności na kwitami Prezydującego, co do gotowizny podług tego kwitu*⁴³.

Poza zaręczeniami wydawano tzw. münztceltle, to jest bilety mennicze. Münztceltle były rodzajem kwitu za oddane srebro. Miały one podobnie jak zaręczenia i bilety skarbowe kurs równy monecie. Istniały dwa rodzaje biletów mennicznych: dla osób prywatnych i dla władz. Pierwsze były wydawane za srebro znoszone do mennicy przez osoby prywatne, drugie zaś wydawano skarbowi za srebro złożone w darze i zasekwestrowane⁴⁴. Ich emitentem była mennica warszawska. Powstanie biletów mennicznych było związane z niemożnością natychmiastowego przebiccia srebra.

W dniu 30 lipca podjęto również uchwałę wprowadzającą kurs przymusowy dla zaręczeń skarbowych. Tym zaś, co nie chcieliby przyjmować zaręczeń skarbowych jak pie-

³⁹ A s k e n a z y, D z w o n k o w s k i, o.c., t. 1. s. 275.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże, s. 309.

⁴² Rekwizycya – urzędowe żądanie zwrotu, wymaganie, wyciąganie.

⁴³ Kraków, BCzart, rks 967, *Uniwersał, stanowiący sposób używania Zaręczeń Skarbowych*, [w:] Akta do Insurekcji 1794. Varia, s. 354.

⁴⁴ A. G r o d e k, *Pieniądze papierowe podczas Insurekcji 1794*, Rocznik Wyższej Szkoły Handlowej, Rok IV, Warszawa 1927, s. 85.

niądza kruszcowego grożono surowymi karami jako przeciwnym powstaniu. Wkrótce po tych postanowieniach, bo już 2 sierpnia podjęto kolejną decyzję regulującą sprawy pieniądza papierowego. Uchwałą „*Organizacja Dyrekcji do biletów skarbowych wyznaczonych*” postanowiono uregulować ostatecznie wszystkie sprawy związane z wprowadzeniem biletów skarbowych. Dokument ten był właściwie ordynacją pieniądza papierowego. I tak przewidywano wyemitowanie 24 000 szt. biletów 1000-złotowych, 24 000 szt. biletów 500-złotowych, 60 000 szt. biletów 100-złotowych, 120 000 szt. biletów 50-złotowych, 240 000 szt. biletów 25-złotowych, 300 000 szt. biletów 10-złotowych oraz 600 000 szt. biletów 5-złotowych. Razem więc chciano wyemitować 1 368 000 szt. biletów na kwotę 60 000 000 złp. Dla łatwiejszego ich odróżnienia każdy nominał miał mieć inny kolor. Dla biletów skarbowych o nominale 1000 zł zarezerwowano kolor żółto-cytrynowy, 500 zł — ceglasty, 100 zł — różowoczerwony, 50 zł — brunatny, 25 zł — pomarańczowy, 10 zł — liliowy, 5 zł — fioletowy⁴⁵. Ponadto wszystkie miały nosić litery B-S.

W skład nowej Dyrekcji wchodzić miało siedmiu dyrektorów niepłatnych i siedmiu płatnych. Dyrektorami, którym nie płacono, byli: Ksawery Działyński, Antoni Dzeduszcki, Antoni ks. Jabłonowski, Ignacy Karp, Franciszek Lanckoroński, Bogusław Morski oraz Franciszek Sapieha. Dyrektorami płatnymi byli: Piotr Billing, Filip Garlicki, Jędrzej Kapostas, Augustyn Karski, Jerzy Küsel, Jerzy Poths, Placyd Trzaskowski⁴⁶.

Kto był autorem tej ustawy, a zarazem ojcem biletów skarbowych? Grodek w swym opracowaniu *Pieniądze papierowe podczas Insurekcji 1794 roku* podaje na stronie 79 trzech możliwych autorów: Kołłątaja, Kapostasa oraz „Deputację do ułożenia cyrkulacji pieniędzy”. Można zgodzić się z twierdzeniem, że Kołłątaj, stojąc na czele Rady Zastępczej Tymczasowej, nie musiał być bezpośrednim autorem ustawy, a chodziło mu raczej o powiększenie swoich zasług u współczesnych. Nic nie wskazuje również na autorstwo Deputacji. Tym bardziej, że działała ona przede wszystkim w okresie istnienia Rady Zastępczej Tymczasowej, a skupiano się wtedy bardziej na pieniądzu kruszcowym. Pozostaje zatem Kapostas. Jednakże Grodek na stronie 80 swojej pracy twierdzi, że słabość ustawy z 8 czerwca oraz brak punktów stycznych z przedstawionymi przez Kapostasa projektami z roku 1790 przemawiają przeciw tej tezie. Zatem nie można ustalić autorstwa ustawy.

Jeżeli można zgodzić się co do słabości ustawy z 8 czerwca jak i późniejszej z 2 sierpnia (mogło to wynikać z pośpiechu, w jakim były opracowywane, nic w tym zresztą dziwnego), to trudno się zgodzić co do braku punktów stycznych z projektami Kapostasa. Rzeczywiście, projekty te opierały się na kredycie i uwzględniały pełną wymianę, natomiast ustawy z 8 czerwca i 2 sierpnia nie przewidywały pełnej wymiany gotówkowej. Wydaje się jednak, że Grodek nie zwrócił uwagi na fakt, że zarówno projekt, jak i bilety posiadały podobne zewnętrzne zabezpieczenia, tzw. ucięcia na bokach, co miało utrudnić ich podrabianie. Biorąc pod uwagę ten fakt oraz dużą kompetencję Kapostasa w dziedzinie pieniądza kruszcowego i papierowego, można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, iż autorem ustawy jest właśnie Kapostas.

Omawiana ustawa weszła w życie bardzo szybko. W dniu 5 sierpnia żądano „wygotowania” znacznej sumy w biletach skarbowych. Z zadaniem tym bardzo szybko się uporano. Świadczy o tym fakt opublikowania 11 sierpnia listy komisarzy, których podpisy miały widnieć na biletach skarbowych. I tak bilety o wartości 100, 500 i 1000 zł podpisywać mieli Jan Klemens Gaczkowski, Jan Kleka, Antoni Michałowski. Bilety

⁴⁵ A sk en a z y, D z w o n k o w s k i, o.c., t. 2, s. 39.

⁴⁶ Tamże, s. 44.

o wartości 50 zł — Jan Klemens Gaczkowski i Jan Kleka, o wartości 25 zł — Piotr Grosman i Michał Zakrzewski. Bilety o wartości 5 zł podpisywać mieli Jan Fechner, Antoni Rajkowski, Maciej Skałski, Tomasz Żarski⁴⁷. Zdając sobie sprawę z niedoskonałości ustaw z 8 czerwca i 2 sierpnia oraz możliwych konsekwencji wynikających z braku niższych nominałów, zlecono przygotowanie projektu biletów zdawkowych jeszcze tego samego dnia⁴⁸. Zażądano również, aby były one uwzględnione przy drukowaniu biletów. Z zadaniem tym uporano się bardzo szybko. O tym, jak wielkie zostało narzucone tempo świadczy fakt, że 13 sierpnia zapada decyzja wydrukowania 6 milionów biletów zdawkowych o nominałach 5, 10, 20 groszy oraz 1 zł⁴⁹.

Trzy dni później, 16 sierpnia, powstańcy otrzymują pierwsze partie biletów skarbowych na sumę 102 500 zł. Pragnąc przyspieszyć tempo produkcji biletów skarbowych jak i zdawkowych, 29 sierpnia zapadła decyzja o zwolnieniu od wart municypalnych osób będących pracownikami Dyrekcji Menniczej i Biletów Skarbowych. Osoby te były zwolnione również od pracy przy okopach⁵⁰. Pragnąc wzbudzić zaufanie do nowego pieniądza, 2 września otwarto kantor wymiany pieniędzy w pałacu Krasińskich. Na jego czele stanął asesor Dyrekcji Biletów Skarbowych Jan Hann wraz z przydzielonym mu do pomocy Tomaszem Żarskim. Kantor ten miał być czynny codziennie od godz. 8 do 12 i od godz. 15 do 18⁵¹.

Ciągłe opóźnienia w dostawach większych partii biletów skarbowych spowodowane trudnościami technicznymi doprowadziły do zwrócenia większej uwagi na bilety zdawkowe, które były mniej złożone i nie musiały być podpisywane ani numerowane ręcznie jak bilety skarbowe. W tej sytuacji na wniosek Kapostasa 4 września zapadła decyzja o wydrukowaniu 8 milionów biletów zdawkowych o nominałach 4 i 2 złote. Do kłopotów Dyrekcji Biletów Skarbowych związanych z produkcją doszły spory z Wydziałem Skarbu o nieudolność i niedbalstwo. Były one spowodowane gwałtownymi potrzebami skarbu⁵². Do tego wszystkiego doszły jeszcze pojawiające się trudności z obiegiem pieniędzy papierowych. Wykup pieniędzy z kantorów, jak i postępująca tezuryzacja pieniądza kruszcowego doprowadziły do wydania 15 października uchwały względem brania biletów skarbowych. Osobom, które nie chciały brać pieniędzy papierowych grożono surowymi sankcjami, nawet karą śmierci⁵³. Zdarzało się jednak, że i instytucje niechętnie brały pieniądze papierowe, czego przykładem może być Wydział Żywności. Doprowadziło to również do braku drobnych nominałów pieniądza papierowego, które zostawały w kantorach. W tej sytuacji 17 września podjęto decyzję o wyemitowaniu znacznej ilości biletów 1-złotowych. W wydanym 20 września swego rodzaju załączniku do ustawy z 15 października sprecyzowano kary za nieprzyjmowanie biletów skarbowych. Ustawa ta miała na celu ułatwić obieg, ograniczyć tezauryzację, jak i ucieczkę pieniądza kruszcowego⁵⁴.

Niecałe dwa miesiące później, 5 listopada, dochodzi do upadku Warszawy, a co za tym idzie również powstania. Od tego momentu pieniądz powstańczy traci rację bytu.

⁴⁷ Tamże, s. 61.

⁴⁸ Grodek, *o.c.*, s. 102.

⁴⁹ Askęnaz, *Dzwonkowski, o.c.*, t. 2, s. 75.

⁵⁰ Tamże, s. 108.

⁵¹ Grodek, *o.c.*, s. 117.

⁵² Grodek, *o.c.*, s. 105.

⁵³ Askęnaz, *Dzwonkowski, o.c.*, t. 2, s. 241.

⁵⁴ Tamże, s. 259.

Jedynie bilety mennicze, jako rodzaj kwitu, były wykupywane do końca przez mennicę warszawską. Podczas insurekcji powstańcom udało się wyprodukować od 13 czerwca do 1 stycznia 1795 roku⁵⁵ 15 295 919 szt. monet, z tego 5256 trzydukatówek, 8114 półtoradukatówek, 181 628 talarów, 1 591 923 dwuzłotówek, 233 900 złotychek, 13 079 213 sześciogroszówek na ogólną sumę 7 745 818 złotych i 18 groszy. Wyemitowano również 10 883 437 biletów skarbowych, z tego 1000 sztuk o nominale 1000 zł, 500 sztuk o nominale 500 zł, 19 300 sztuk o nominale 100 zł, 36 700 sztuk o nominale 50 zł, 35 000 sztuk o nominale 25 zł oraz 58 900 sztuk o nominale 5 zł zarówno pierwszej i drugiej serii, na ogólną sumę 6 649 500 zł⁵⁶. Biletów zdawkowych wyemitowano 2 179 678 sztuk, z tego 990 730 sztuk o nominale 4 zł, 11 920 sztuk o nominale 1 zł, 377 028 sztuk o nominale 10 gr oraz 800 000 sztuk o nominale 5 gr⁵⁷.

GRZEGORZ SKĄPSKI

CONCERNING THE HISTORY OF KOSCIUSKAN MONEY

(Summary)

The outbreak of the rising of 1794 came about at the time the country was struggling with economic problems resulting from the Russo-Polish war in 1792 and the bankruptcy of Poland's six greatest banks.

The first rebel government, formed on April 19, 1794 — the Provisional Vicarious Council — on April 22 took the decision to appoint a five-person committee to receive silver. The next significant decision was to order the Treasury Department of the PVC to execute contributions declared at the last session of the Diet. A week later the Council took the decision to strike coins with a new die. That was the issue that president of Warsaw, member of the PVC, Ignacy Zakrzewski, referred to Commander Kościuszko for instructions.

On May 3 Kościuszko decided to dismiss the head of the mint and to strike only zlotys, half-zlotys and groschen. In place of the Royal coat-of-arms they were to bear that of the Republic of Poland, the inscription Liberty, Integrality, Independence — in place of the portrait of the king. Due to the decisions taken, the head of the mint, Unrug, resigned. Soon, together with the head of the post, he was arrested on a charge of treason. However, by dint of intervention of the Austrian ambassador and lack of evidence, the order was given to release him.

On May 10, 1794 the PVC took the decision to set up the Coinage Management which was supposed to include Jan Antoni Nieborowski, Jan Noffok, Antoni Chevalier. Delay in enforcement of the decision made the Treasury Department issue appropriate instructions on June 27. In the end it was set up on July 1, 1794; it included: Antoni Chevalier, Józef Nieborowski, Jan Noffok, plus one unidentified person.

Due to the monetary reform of June 13 and August 2 — 6, 2, 1 zloty and 10 and 6 groschen were being struck. 1000-zloty, 500-zloty, 100-zloty, 50-zloty, 25-zloty and 5-zloty bank-notes were also issued.

⁵⁵ 1 stycznia był dniem przejścia przez Rosjan kontroli nad mennicą.

⁵⁶ Terlecki, o.c., tab. 4.

⁵⁷ A. Grodek, o.c., s. 144; Por. L. Kokociński, *Jaka była prawdziwa wielkość emisji banknotów kościuszkowskich z 1794 roku?*, Biuletyn Numizmatyczny nr 4/1994, s. 3–9; J. Kozickiński, *Kolekcja Lucow*, Warszawa 2000.